

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

3-2022

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.ФЕРГУ

Muassis: Farg'ona davlat universiteti.

«FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» "Scientific journal of the Fergana State University" jurnali bir yilda olti marta elektron shaklda nashr etiladi.

Jurnal filologiya, kimyo hamda tarix fanlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 2 sentabrda 1109 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Muqova dizayni va original maket FarDU tahririy-nashriyot bo'limida tayyorlandi.

Tahrir hay'ati

Bosh muharrir
Mas'ul muharrir

SHERMUHAMMADOV B.SH.
ZOKIROV I.I

FARMONOV Sh. (O'zbekiston)
BEZGULOVA O.S. (Rossiya)
RASHIDOVA S. (O'zbekiston)
VALI SAVASH YYELEK (Turkiya)
ZAYNOBIDDINOV S. (O'zbekiston)

JEHAN SHAHZADAH NAYYAR (Yaponiya)
LEEDONG WOOK. (Janubiy Koreya)
A'ZAMOV A. (O'zbekiston)
KLAUS XAYNSGEN (Germaniya)
BAXODIRXONOV K. (O'zbekiston)

G'ULOMOV S.S. (O'zbekiston)
BERDISHEV A.S. (Qozog'iston)
KARIMOV N.F. (O'zbekiston)
CHESTMIR SHTUKA (Slovakiya)
TOJIBOYEV K. (O'zbekiston)

Tahririyat kengashi

QORABOYEV M. (O'zbekiston)
OTAJONOV S. (O'zbekiston)
O'RINOV A.Q. (O'zbekiston)
KARIMOV E. (O'zbekiston)
RASULOV R. (O'zbekiston)
ONARQULOVA K. (O'zbekiston)
YULDASHEV G. (O'zbekiston)
XOMIDOV G'. (O'zbekiston)
DADAYEV S. (O'zbekiston)
ASQAROV I. (O'zbekiston)
IBRAGIMOV A. (O'zbekiston)
ISAG'ALIYEV M. (O'zbekiston)
TURDALIYEV A. (O'zbekiston)
AXMADALIYEV Y. (O'zbekiston)
YULDASHOV A. (O'zbekiston)
XOLIQOV S. (O'zbekiston)
MO'MINOV S. (O'zbekiston)
MAMAJONOV A. (O'zbekiston)

ISKANDAROVA Sh. (O'zbekiston)
SHUKUROV R. (O'zbekiston)
YULDASHEVA D. (O'zbekiston)
JO'RAYEV X. (O'zbekiston)
KASIMOV A. (O'zbekiston)
SABIRDINOV A. (O'zbekiston)
XOSHIMOVA N. (O'zbekiston)
G'OFUROV A. (O'zbekiston)
ADHAMOV M. (O'zbekiston)
XONKELDIYEV Sh. (O'zbekiston)
EGAMBERDIYEVA T. (O'zbekiston)
ISOMIDDINOV M. (O'zbekiston)
USMONOV B. (O'zbekiston)
ASHIROV A. (O'zbekiston)
MAMATOV M. (O'zbekiston)
SIDDIQOV I. (O'zbekiston)
XAKIMOV N. (O'zbekiston)
BARATOV M. (O'zbekiston)

Muharrir: Sheraliyeva J.

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona shahri, Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.
Tel.: (0373) 244-44-57. Mobil tel.: (+99891) 670-74-60
Sayt: www.fdu.uz. Jurnal sayti

Bosishga ruxsat etildi:
Qog'oz bichimi: - 60x84 1/8
Bosma tabog'i:
Ofset bosma: Ofset qog'ozi.
Adadi: 10 nusxa
Buyurtma №

FarDU nusxa ko'paytirish bo'limida chop etildi.

Manzil: 150100, Farg'ona sh., Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.

Farg'ona,
2022.

X.Mamajonov

Amir Temur hamda To'xtamishxon o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning manbashunosligiga doir ayrim fikr-mulohazalar 113

ADABIYOTSHUNOSLIK

X.Maxsudova, Sh.Shahobiddinova

Ergonimlarning leksik-semantik xususiyatlari 118

A.Abduraxmonov

Zamonaviy o'zbek nasrida rangning g'oyaviy yo'nalishni tashkillashdagi ahamiyati 122

B.To'rayeva

Xronotop poetikasining o'ziga xos xususiyatlari 127

N.Karimova

Abdulla Qodiriy asarlarida folklor xronotopi 134

P.Ro'ziboyeva, B.Karimov

Abdulhamid Cho'lpon hikoyalarida ayollar obrazi talqini, ayollar erki va ta'limi masalasi 138

N.Avazov

"Padarkush"ning ta'siri va jadid dramalarining yaratilishi..... 143

Sh.Axmedova

Omon matjon she'riyatining badiiy jihatlari..... 151

N.Soatova

Shuhratning masal va hajviy she'r yaratish mahorati 155

Sh.Turg'unov

Harbadoshlarning o'langa nisbatan ta'rifi xususida 162

TILSHUNOSLIK

Sh.Iskandarova, F.Musayeva

Muhammad Yusuf she'rlarida zamon tushunchasining o'rganilishiga doir..... 168

D.Ganiyeva

Turli tizimdagi tillarda nisbat shakllarining sinkretikligi va polifunksionalligi..... 171

Sh.Amonturdiyeva

Diniy matnlarning fonetik imkoniyatlari..... 176

N.Xoshimova

Bilvosita gaplarning turli madaniyatlarda ifodasi..... 184

M.Hojiyeva

Terminologik kompetentlik – bo'lajak filolog mutaxassislarni tayyorlashning asosi sifatida..... 187

V.Giyosova

Bolalarga oid murojaat birliklariga doir mulohazalar 190

S.Ahmadaliyeva

Pragmatonimlarning farqlovchi elementlari va funksiyalari haqida..... 193

H.Saipova

Nutqning sintaktik-kompozitsion tahliliy usullari 197

MATEMATIKA

T.Ergashev, D.Urinboyeva

Ikkinchi tartibli ikki o'zgaruvchili gipergeometrik funksiyalar nazariyasi haqida..... 201

B.Kadirkulov, M.Jalilov

Involutsiya qatnashgan kasr tartibli parabolik tipdagi tenglama uchun qo'yilgan teskari masala 209

N.Murolimova

Vazn funksiyasiga ega bo'lgan riman-liuvil va atangana-baleanu kasr tartibli operatorlar qatnashgan to'lqin tenglamasi uchun chegaraviy masala..... 214

FIZIKA - TEXNIKA

X.Raxmonjonov, Sh.Shuxratov

Zamonaviy elektr jihozlarini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish 223

M.Abdullayeva, Sh.Shuxratov

Texnologiya ta'limida milliy hunarmandchilikni kreativ yondashuv asosida o'rganishni pedagogik-psixologik imkoniyatlari..... 228

**TURLI TIZIMDAGI TILLARDA NISBAT SHAKLLARINING SINKRETIKLIGI VA
POLIFUNKSIONALLIGI**

**СИНКРЕТИЧНОСТЬ И ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ ФОРМОЙ ЗАЛОГОВ В
РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**

**SYNCRETISM AND POLYFUNCTIONALITY OF FORMS OF THE VOICES IN LANGUAGES IN
DIFFERENT SYSTEMS**

Ganiyeva Dildoraxon Azizovna¹

¹Ganiyeva Dildoraxon Azizovna

– Andijon davlat universiteti doktoranti,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya:

Mazkur maqolada fe'l so'z turkumiga xos bahstalab grammatik kategoriyalardan biri bo'lgan nisbat kategoriyasining agglutinativ va flektiv tillardagi talqini, turlari va funksional-uslubiy xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Nisbat shakllarining sinkretik tabiati hamda polifunksional jihatlari o'zbek va ingliz tillari materiallari asosida tahlilga tortiladi.

Аннотация:

В данной статье рассматриваются толкование, виды и функционально-стилистические особенности категории залог в агглютинативных и флективных языках, которая является одной из спорных грамматических категорий глагольной группы. На материалах узбекского и английского языков анализируются синкретический характер и полифункциональные аспекты форм залогов.

Abstract:

In this article interpretations, types, functional and stylistic properties of the category of voice, which is one the most disputable grammatical categories are studied in agglutinative and inflective languages. The syncretic characteristics and polyfunctional aspects of voice forms are analysed in the material of Uzbek and English languages.

Kalit so'zlar: nisbat kategoriyasi, ikki nisbatli nazariya, uch nisbatli nazariya, aniq nisbat, majhul nisbat, o'zlik nisbat, ortirma nisbat, birgalik nisbat, o'rta majhul nisbat, leksik majhul nisbat, sinkretiklik, polifunksionallik.

Ключевые слова: категория залога, двухзалоговая теория, трехзалоговая теория, действительный залог, страдательный залог, возвратный залог, каузативный залог, взаимно-совместный залог, среднострадательный залог, лексическо-страдательный залог, синкретичность, полифункциональность.

Key words: the category of voice, the theory of two voices, the theory of three voices, active voice, passive voice, causative voice, reciprocal voice, cooperative voice, medio-passive voice, lexical passive voice, syncretism, polyfunctionality.

KIRISH

Fe'ning nisbat kategoriyasi jahon tilshunosligida bir qancha tadqiqotchilarning izlanish ob'yekti bo'lgan, ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'lgan muammolardan biridir. Dunyo lingvistlari o'rtasida mazkur grammatik kategoriyaning turlicha talqinlari mavjud bo'lib, shuningdek, uning turlari haqidagi fikrlar ham turlichadir. Bunday xilma-xil munosabat nisbat shakllarining sinkretik tabiati bilan bog'liqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ingliz tilshunosligida bu mavzuning o'rganilishi haqida Y.Svartik shunday yozadi: "Nisbat grammatik kategoriyasining o'rganilishi oxirgi yillarda ommaning katta e'tiboridan "zavqlanayotgan" yo'nalishlardandir. Haqiqatan ham, bu davrda ingliz tilshunosligi tarixida olimlarning ko'proq diqqatini tortdi" [1:1]. Rus lingvisti A.Karpov nisbat kategoriyasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Tilshunoslikda fe'ning nisbat kategoriyasi bo'yicha umumiy qabul qilingan nuqtai nazar mavjud emas. Nisbat atamasi ostida harakatning yo sub'yektga, yo ob'yektga, yoki sub'yekt va ob'yektga munosabatini tushuniladi" [2:54]. O'zbek tilshunosi Sh.Rahmatullayev ham nisbat haqidagi ta'rifida harakatning munosabatiga urg'u beradi: "Harakatning bajaruvchisi bilan harakat o'tadigan predmet-vositasiz to'ldiruvchi orasidagi o'zaro munosabatda bajaruvchining holatini belgilaydigan morfemaga nisbat yasovchisi deyiladi, bunday morfemalar nisbat shakllari paradigmasini tashkil etadi" [3:175].

Dunyo tillarida nisbatning turlari to'g'risida yuqoridagi rus olimining quyidagi fikri e'tiborli: "Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ikkita nisbat nazariyasi o'z aksini topgan: ikki nisbatli (aniq va majhul nisbatlar) va uch nisbatli (aniq, majhul, o'zlik nisbatlar)" [2:54]. Bu fikrini u rus tilida uchta nisbatning mavjudligi bilan izohlaydi. Vikipediya ensiklopediyasidagi nisbat haqidagi maqolada ham nisbatning uchta turi borligiga urg'u berilgani holda, ba'zi tillarda grammatik nisbatlar ko'pligi, masalan, klassik mo'g'ul tilida beshta: aniq, majhul, ortirma, o'zlik va birgalik nisbatlari mavjudligi aytiladi [4].

Agglyutinativ tillardan biri bo'lgan o'zbek tilidagi nisbat kategoriyasini akademik A.Hojiyev "daraja kategoriyasi" deb nomlaydi va shunday yozadi: "Daraja kategoriyasi harakatning sub'ekt va ob'ektga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Bu munosabat maxsus fe'l formalari orqali ifodalanadi" [5:91]. U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev tomonidan yozilgan darslikda ham [6:331], R.Sayfullayeva boshchiligidagi mualliflar guruhi tomonidan yaratilgan o'quv qo'llanmada [7:93] ham beshta nisbat borligi ta'kidlanadi. Sh.Rahmatullayev esa o'zining 2010-yildagi darsligida o'zbek tilida majhul nisbat va unga zid qo'yib belgilanadigan aniq nisbat shakllaridan iboratligi to'g'risidagi qarashni ilgari suradi [3:175].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Fe'lining aniq nisbat shakli harakatning grammatik ega bilan ifodalangan sub'yekt tomonidan bajarilishini bildiradi. Agglyutinativ hozirgi o'zbek tilida ham, flektiv zamonaviy ingliz tilida ham fe'lining mazkur nisbat shakli qo'shimcha yoki so'z ko'rinishidagi o'ziga xos ko'rsatkichga ega emas: *Ha, shunga qolganda, aqlim yetmabdi-da. Xo'sh, qayerdan boshlamoqchisiz?* (N.Ismoilov, Omonat g'or siri) – *They have produced over 20 models in the past two years.*

Yuqorida aytib o'tilganidek, ma'lum harakat gapning egasi bildirgan shaxs yoki predmet tomonidan bajarilishini ifodalash mazkur nisbat shaklining asosiy funksiyasi hisoblanadi: *Umida Davlatovna telefon go'shagini o'rniga qo'yarkan, xayoli battar qochdi* (Y.Xudoyqulov, Falakning gardishi). – *I went to the park.*

Shuningdek, ba'zi hollarda aniq nisbatdagi fe'l majhul nisbat shakli vazifasini ham bajarishi mumkin: *Kelishilgan narx evaziga to'liq umra qildirib, qaytib ana shu avtoturargohga olib kelishga kelishildi* (Internet tarmog'idan).

Yuqoridagi gapda *qildirib* fe'li shakl jihatidan aniq nisbatdagi fe'l bo'lsa-da, ma'no jihatidan majhul nisbatni ifodalash uchun xizmat qilyapti. Bunday holat ingliz tilida ham uchraydi va bu haqda tilshunoslar shunday yozadilar: "Ba'zi fe'llar aniq nisbat shaklida bo'lsa ham, majhul nisbat sifatida talqin qilinadi. Bu hodisa o'rta majhul (medio-passive) deb ataladi: *This kind of cloth washes easily – Bunday kiyimlar oson yuviladi.* – *The play reads well, but it doesnt act – Pyesa yaxshi o'qiladi, lekin ijro qilinmaydi*" [8:168].

F.Polmer esa aniq nisbatning bunday qo'llanishining bir turini leksik majhul nisbat (lexical passive) deb ataydi va ularni shunday ta'riflaydi: "Aniq nisbatdagi gaplarning ba'zi turlari borki, ular semantik va sintaktik jihatdan majhul nisbatga o'xshaydi". Bunda u *He rang the bell – U qo'ng'iroqni chaldi, The bell rang – Qo'ng'iroq chalindi* (bunda o'zbek tilida ikkinchi gap mahhul nisbat shaklida, lekin ingliz tilida ikkala gapda ham aniq nisbatdagi fe'l ishlatilyapti); *The wind broke the window – Shamol derazani sindirdi, The window broke – Deraza sindi* tipidagi gaplarni tahlil qiladi va ularda kelishiklar qo'llanishi bilan so'zlar o'rtasidagi munosabatlar sababli paydo bo'ladigan nisbat shakllari sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, tilshunos yuqorida R.Deklerk "o'rta majhul nisbatdagi fe'l" deb atagan hodisani ravishli majhul nisbat deb nomlaydi va quyidagilarni misol sifatida beradi: *These shirts wash well – Bu ko'ylaklar yaxshi yuviladi, The meat cuts easily – Go'sht oson to'g'raladi* [9:90].

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, o'zbek va ingliz tillarida aniq nisbat shakllari polifunksional xususiyatga ega bo'lib, nutq jarayonida o'zlarining birlamchi funksiyalaridan tashqari, ikkilamchi funksiyalarini ham namoyon qiladi va faqat aniq nisbatni emas, boshqa, masalan, ingliz va o'zbek tillarida majhul, o'zbek tilida birgalik nisbatlarni ifodalash uchun ham qo'llanadi.

Agglyutinativ tillar tizimiga kiruvchi hozirgi o'zbek tilida majhul nisbat shakli: "markerli: -/ affiksi bilan yasaladi: *ayt* → *aytil-*, *yasa* → *yasal-* kabi. *Ba'zan -l affiksi -n shaklida qo'shiladi: ol* → *olin-*, *sayla* → *saylan-* kabi. Ko'rinadiki, majhul nisbat yasovchi affiks *-l, -n* allomorfemalari shaklida namoyon bo'ladi; bulardan *-l* asosiy, *-n* esa ikkilamchi allomorfema [3:175]" .

TILSHUNOSLIK

Majhul nisbat shaklining birlamchi funktsiyasi ish-harakatning grammatik ega tomonidan emas, boshqa sub'yekt tomonidan bajarilganini ifodalashdir:

Inson ham Alloh tomonidan yaratilgan tabiatning bir mevasidir. Dardni berguvchi ham, olguvchi ham O'zidir. (N.Xashimov, Yovvoyi kuyov).

Ba'zida o'timsiz fe'llar bilan ishlatilgan mazkur nisbat shakli shaxssiz fe'l shaklini yasash uchun xizmat qilishi mumkin: *Tezkorlik bilan harakat qilinmasa, qizlarning hayoti barbod bo'lishi mumkin* (N.Ismoilov, Omonat g'or siri).

Uchinchi shaxs buyruq-istak maylidagi fe'lni hosil qiluvchi *-sin* qo'shimchasi bilan ishlatilgan majhul nisbat shakli ikkinchi shaxsga qaratilgan buyruqni ifodalash vazifasini bajaradi: *Yuklar tashlansin, faqat qurollar olinib, katta shaharga qarab piyoda yo'l olinsin!*

Shuningdek, yuqoridagi shakldagi majhul nisbat fe'li boshqa funktsiyani ham bajarishi mumkin: *Qani, ichkari uyga kirilsin, oyim* (A.Qodiriy, O'tkan kunlar).

Bunday shakl haqida A.Hojiyev quyidagilarni qayd etadi: "Ko'rib o'tilgan xususiyati ta'sirida mazkur forma buyruqni kuchsiz tarzda ifodalash, kamtarlik, xushmuomala, qochiriq (istehzo) va shu kabi ma'nolarda ham qo'llanadi"[5:100].

Shuningdek, majhul nisbat shakli ba'zi hollarda aniq nisbat ma'nosini ifodalab kelishi ham mumkin: *U Meli polvon, Sotvoldi kabilarga harf o'rgatib ulgurolmas, ba'zi birovlari esa o'tilgan harflarni esdan chiqarib qiynalardilar.*

Yuqoridagi gapda *o'tilgan* so'zi bilan ifodalangan harakat grammatik ega tomonidan bajarilgan bo'lsa ham, fe'l aniq nisbat, ya'ni *o'tgan* shaklida qo'llanmayapti.

Flektiv tillardan bo'lgan ingliz tilida majhul nisbat fe'li *to be* yordamchi fe'lining shaxs, son va zamonga mos shakli hamda o'tgan zamon sifatdoshi, ya'ni asosiy fe'lining 3-shakli (yoki fe'l o'zagiga *-ed* qo'shimchasini qo'shish) orqali hosil qilinadi. Ba'zi hollarda yordamchi fe'l vazifasida *to get* fe'li ham qo'llanishi mumkin: *The firm has been greatly expanded by the new manager.*

The police arrest the small dealers regularly, but the big ones never get caught.

Majhul nisbat shakllarining ikkilamchi funktsiyalari ham mavjud bo'lib, ulardan biri haqida ingliz tilshunosi R.Deklerk shunday yozadi: "*be+o'tgan zamon sifatdoshi* shaklidagi hamma fe'l birikmalar ham majhul nisbat shakllari emas. Qachonki fe'l birikma tugallanib bo'lgan, nutq paytigacha holatga aylanib bo'lgan harakatni bildirayotgan bo'lsa, bunday shakllar majhul va aniq nisbat talqinlari o'rtasidagi ikki ma'noli birlikdir. Keyingi holatda o'tgan zamon sifatdoshi sifatlashgan: *They were married by a missionary in Uganda – Ular Ugandadagi ruhoniy tomonidan nikohlangan.* (majhul nisbat)

They were married when they came back to Europe – Ular Yevropaga kelganlarida, nikohlangan edilar. (majhul nisbat emas, holatga ishora)

They were married last year – Ular o'tgan yili nikohlangan edilar. (ikki ma'noli) [8:166]".

Ba'zida ingliz tilidagi majhul nisbat harakatning bajaruvchisi noaniqligi uchun ishlatiladi:

I've been insulted!

The trees had to be cut down.

So'zlovchi harakatning bajaruvchisini aytishni istamagan ayrim holatlarda majhul nisbatdagi fe'l qo'llanadi:

All necessary information will be sent to you.

Barcha zarur ma'lumotlar sizga jo'natiladi.

Yuqoridagi gapda so'zlovchi harakatni bajarishga kim mas'ulligini aytishni xohlamagani uchun majhul nisbatdan foydalanilyapti. Shuningdek, quyidagi misolda harakatni kim bajarganini kuchliroq ta'kidlab o'tish uchun ushba bajaruvchini gapning so'ngida *by* predlogi bilan birgalikda berilishi ham mumkin. Bunday holatda majhul nisbat bajaruvchini bo'rttirib ko'rsatish uchun yordam beradi: *The order to arrest the leader of the Opposition was given by the Prime Minister himself.*

Majhul nisbatning yana bir funktsiyasi haqida F.Polmer quyidagicha fikr yuritadi: "Yana bir, lekin ancha bahsli bo'lgan funktsiya bu – tematizatsiya funktsiyasidir, ya'ni ma'lum bir ot birikmani bu birikma orqali ifodalangan ma'noning ahamiyatini ko'rsatib berish uchun ega pozitsiyasiga o'tkaziladi. Bunday usul, ayniqsa, bayon uslubida bitta egani keyingi gapda qayta qo'llamaslik maqsadida (yoki ergash gapli qo'shma gaplarda) qo'llanadi:

John came in. He was immediately welcomed by the committee.

John came in and was immediately welcomed by the committee” [9:83].

Agglyutinativ o'zbek tilida o'zlik nisbatni yasovchi asosiy formant *-(i)n* qo'shimchasidir. Shuningdek, ba'zi fe'llarda *-(i)l*, *-(i)sh* qo'shimchalari ham o'zlik nisbatini hosil qilish uchun ishlatiladi. Mazkur qo'shimchalarning qo'llanish jihatidan farqli tomoni faqat qaysi fe'l o'zakka qo'shilishiga ko'ra bo'lgani uchun funksional xususiyatlari o'xshash. Shuning uchun tahlilda umumiy o'zlik nisbatdagi fe'l shakli nazarda tutiladi.

Ushbu nisbat shaklining birlamchi funksiyasi sof o'zlik ma'nosini, ya'ni o'zlik nisbatdagi fe'ldan anglashilgan harakat sub'yektning o'zida bo'lgan tabiiy holatni bildirish bo'lib, bunda mazkur sub'yekt sodir bo'lgan harakatni o'ziga to'la qabul qiluvchi ob'yekt hisoblanadi.

O'zlik nisbatdagi fe'lning yana bir funksiyasi haqida 1992-yildagi “Hozirgi o'zbek adabiy tili” darsligi mualliflari shunday yozadilar: “Sub'yektning ruhiy holatidagi o'zgarishlar ifodalanadi. Bunday fe'llar doim o'zlik shaklda qo'llanadi, nisbat affiksini fe'l asosidan ajratib bo'lmaydi: shodlan, quvon, faxrlan, seskan, taajjublan kabi” [6:322]. Quyidagi gapda ruhiy holatni ifodalash uchun ishlatilgan o'zlik nisbatdagi fe'lni ko'rish mumkin: *Yaxshiboev do'stlarning qo'rqoqligidan zavqlandi, yoyilib kuldi* (M.Muhammad Do'st, Lolazor).

-(i)n, *-(i)l* qo'shimchalarining ba'zi fe'llar o'zagiga qo'shilishi orqali ularda o'zlik nisbat shakli yasalayotganga o'xshaydi, ma'nosida ham “harakatning o'ziga qaytishi”ga ishora bor, lekin bunda bu formantning funksiyasi boshqa hisoblanadi, ya'ni ular “...biroz', 'ozmi-ko'pmi', 'ma'lum darajada' kabi ozaytirish ma'nosini ifodalovchi affiks”[3:179].

Shuningdek, ba'zida o'zlik nisbatdagi fe'l harakatning bajaruvchisi bo'lgan sub'yektning o'z joyini o'zgartirishi, makondagi harakatni bildirish vazifasini bajaradi: *Mamajonning qo'llari beixtiyor mushtlandi* (N.Xashimov, Yovvoyi kuyov).

Fe'llarning orttirma nisbat shakllari agglyutinativ til bo'lgan o'zbek tilidagi sinkretizm hodisasini yaqqol ifodalovchi birliklardan deb hisoblash mumkin. Chunki bunday fe'llarda ham harakat bajaruvchisiga, ham ushbu harakatning sodir bo'lishiga sababchi bo'lgan boshqa ishtirokchiga ishora qorishiq tarzda ifodalanadi. Bu nisbat turi yasovchi qo'shimchalarining boshqa nisbat turlaridagiga nisbatan ko'pligi bilan ajralib turadi.

Nonushtadan keyin Matchonov hammani hovliga to'plab, safga turgazdi (Z. Qurolboy qizi, Mashaqqatlar girdobi) gapida orttirma nisbatdagi fe'ldan anglashilgan harakatga majbur qilish ma'nosini ifodalanyapti.

Kechagina hamma kiyimlarini o'g'irlatdi gapida esa orttirma nisbatdagi *o'g'irlatdi* fe'lida vosita bo'lish, majbur qilish ma'nolari nazarda tutilmaydi, balki mazkur harakat boshqa shaxs tomonidan bajarilganiga ishora qiladi.

Shuningdek, hozirgi o'zbek tilida shaklan va ma'no jihatidan orttirma nisbatdagi fe'lga o'xshash bo'lsa ham, til taraqqiyoti tufayli bitta o'zak deb hisoblanuvchi fe'llar ham mavjud. Bu haqda R.Sayfullayeva boshchiligidagi mualliflar guruhi tomonidan yaratilgan o'quv qo'llanmada shunday yoziladi: “Orttirma nisbat shaklli fe'l semantikasida ma'noviy siljish ro'y berib, unga xos morfema ajralmaydigan holga kelib qolishi ham mumkin: [tuzatmoq], [surishtirmoq], [solishtirmoq], [yaratmoq], [uyg'on], [yupan], [erkalatmoq], [(dalil, misol) keltirmoq] tipidagi fe'l ham shular jumlasidandir” [7:196].

Agar otangga gapni boshqacha qilib yetkazsang, ogzingni jirib qo'yaman, bildingmi?! — dedi ayol qahr bilan va Mamajonning yuziga bir shapaloq tushirdi (N.Xashimov, Yovvoyi kuyov).

Akademik A.Hojiyev bunga o'xshash yana boshqa holatlarni sanab o'tadi. Bulardan biri ayrim fe'llarning orttirma nisbat shakli yangi ma'no kasb etadi, ikkinchisi esa ba'zi o'timli fe'llar bo'lib, ularga orttirma nisbat hosil qiluvchi qo'shimcha qo'shilganda, harakatning ob'yekt va sub'yektga bo'lgan munosabatida o'zgarish bo'lmay, u ham yangi ma'no namoyon etish uchun xizmat qiladi [5:98].

O'g'lingiz Mamajon juda ham zehni, iqtidorli bola ko'rinadi, uni, albatta o'qiting” deganini o'z qulog'i bilan eshitdi (N.Xashimov, Yovvoyi kuyov).

Ular o'zbekcha va ruscha so'zlarni aralash-qurash ishlatib ancha tortishdi.

Yuqoridagi gapda *ishlatib* fe'li ko'rinishidan orttirma nisbatda qo'llanilayotganga o'xshasada, aslida uning ma'nosi mazkur fe'lning o'zagiga o'xshagan *ishlamoq* fe'lidan boshqacha.

Ko'rinib turibdiki, o'zlik nisbatdagi fe'l funksional jihatdan keng qamrovli bo'lib, nutq jarayonida ushbu funksiyalardan bittasi voqelanadi.

TILSHUNOSLIK

Turkiy tillar guruhiga kirivchi o'zbek tilida birgalik nisbat shakli fe'l o'zagiga *-(i)sh* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilinadi. Mazkur fe'l shakli polifunksional xususiyatga ega. Bir necha shaxs tomonidan bajarilgan harakatni ifodalash birgalik nisbatdagi fe'lning bir vazifasidir: *Shuning uchun Ahmadbeyning yoshi, saxt-sumbati haqida hech qanday ma'lumot bera olishmadi* (Z.Qurolboy qizi, Mashaqqatlar girdobi).

1992-yilda nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligi mualliflari yuqoridagi funksiyalarni birgalik-ko'plik va birgalik-o'zlik ma'nolari sifatida tavsiflashadi [5:324]. Birgalik nisbat shaklidagi fe'l grammatik eganing boshqa shaxsga yordam, ko'mak berishini bildirish vazifasida qo'llanadi: *Usta tomning tuprog'ini ko'chirishga tusharkan, O'ktam ketmon bilan ustaga boqishdi*.

Shuningdek, "Ba'zi fe'llarning tarkibida birgalik daraja ko'rsatkichi bo'lsa-da va ulardan birgalik daraja formasiga xos ma'no sezilib tursa-da, lekin ular hozirgi tilda morfologik jihatdan ajralmas holga kelgan bo'ladi, bosh daraja formasi hisoblanadi: *to'qnashdi, boqishdi, qarashdi* ("yordamlashdi" ma'nosida), *aytishdi, tortishdi* ("bahslashdi" ma'nosida) va b." [5:102]: *Odamlarmi? Ularning jismiga nimadir yetishmay qoladi. Shunda qaysidir giyoh, qaysidir dori malham bo'ladi* (N.Xashimov, Yovvoyi kuyov). Yuqoridagi gap tarkibidagi *yetishmay* fe'li shaklan birgalik nisbatda bo'lsa ham, aslida aniq nisbatdagi fe'l hisoblanadi.

XULOSA

Agglyutinativ va flektiv tillarning barchasiga xos bo'lgan nisbat grammatik kategoriyasi turli tillarda turlicha ko'rinishlarga ega bo'lsa-da, bunday shakllarga xos sinkretik tabiat bu tillardagi o'xshash xususiyatdir. Jumladan, aniq nisbat shakli flektiv ingliz tilida ham, agglyutinativ o'zbek tilida ham aniq nisbat bilan birga, ikkilamchi funksiyasini voqelantirib, majhul nisbatni ham bildirishi mumkin. Yoki majhul nisbat shakli ham yuqoridagi tillarda ma'lum ish-harakatning grammatik ega emas, boshqa shaxs tomonidan bajarilganini va shaxssiz yoki harakatning bajaruvchisi noaniqligini ifodalashi, shuningdek, mazkur tillardagi nisbat shakllarining o'ziga xos boshqa funksional xususiyatlari sababli bu shakllardagi sinkretiklik namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Svartvik J. On voice in the English verb. – Paris: Mouton&Co, 1966.
2. Карпов А.К. Морфология современного русского языка: Учебное пособие.– Нижневартовск, 2019. (Karpov A.K. Morphology of the modern Russian language: Manual. – Nizhnevartovsk, 2019).
3. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Биринчи китоб. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. (Rahmatullaev Sh. Modern literary Uzbek language. The 1st book. – Tashkent: Mumtoz Suz, 2010).
4. [https://en.wikipedia.org/wiki/Voice_\(grammar\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Voice_(grammar))
5. Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. (Hojiev A. Verb. – Tashkent: Fan, 1973).
6. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. (Tursunov U., Mukhtorov A., Rahmatullaev Sh. Modern Uzbek literary language. – Tashkent: Uzbekistan, 1992).
7. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. (Sayfullayeva R. et al. Current Uzbek literary language. Manual. – Tashkent: Fan va texnologiya, 2009).
8. Declerck R. A comprehensive descriptive grammar of English. – Tokyo: Kaitakusha, 1991 (e-version).
9. Palmer F.R. The English verb. – London: Longman, 1988.

(Taqrizchi: S.Mo'minov – filologiya fanlari doktori, professor)